

О.П. Моця *

ДАВНЬОРУСЬКЕ ОБОРОННЕ БУДІВНИЦТВО У ПРАЦЯХ М.П. КУЧЕРИ

У роботі аналізується внесок відомого вітчизняного дослідника Михайла Петровича Кучери у вивчення традицій давньоруського оборонного будівництва (міста, замки, Зміївські вали).

Ключові слова: городища, вали, укріплення, специфіка будівництва, Київська Русь, середні віки.

У 2017 р. виповнюється 95 років від дня народження відомого дослідника старожитностей епохи Київської Русі Михайла Петровича Кучери (21.11.1922), який протягом тривалого часу досліджував об'єкти оборонного зодчества часів Київської Русі. Результати його робіт, окрім окремих публікацій, були систематизовані у кількох фундаментальних працях, на котрих ми і зупинимось у даному випадку.

Взагалі слід відзначити, що постійний інтерес до середньовічних урбаністичних центрів на території східних слов'ян, і зокрема у переяславській зоні їх розселення, залишається одним із пріоритетів вітчизняної археології. Пояснюється він не лише виключним багатством археологічних матеріалів, але й надзвичайно широким спектром проблем, котрі, можливо, певною мірою вирішували та ставили нові завдання. Інформація, отримана на основі вивчення пам'яток матеріальної культури цієї групи, збагатила історичну науку якісно новим джерелом, дозволила відтворити яскраву картину їх історично-культурного й економічного розвитку (Давня історія України 2000).

Як вже відзначалося, дослідження вказаного напрямку якраз і стали основним науковим доробком Михайла Петровича — непересічного дослідника, який став одним із найбільш відомих вітчизняних спеціалістів, а його наукові доробки не втратили своєї актуальності і нині. У першу чергу, слід відзначити його монументальну монографію, присвячену систематизації наявних джерел та характеристики слов'яно-

русських городищ VIII—XIII ст. на території між Саном та Сіверським Дінцем, де були проаналізовані дані про 670 комплексів та зроблені узагальнюючі висновки (Кучера 1999).

Вивчаючи центри IX—X ст. Михайло Петрович встановив, що для цього періоду існування Давньоруської держави характерними були укріплення простого типу, тобто вони склалися із однієї частини. А наявність слов'янського культурного шару на городищах із двома і більше укріпленими частинами свідчить про їх походження з більш давніх часів. Прості городища являються основним типом укріплених пам'яток і в послідуочий період Київської Русі, але в будівництві вже з кінця X ст. застосовувалися також укріплення складного типу, причому, вони склалися майже виключно із різновеликих частин, як правило, двох: відносно невеликої внутрішньої і значно більшої зовнішньої.

Форма самих городищ залежала від конфігурації природної частини місцевості, котру вибирали для зведення оборонних споруд. Звичайно, вона була неправильною в плані, адже за доби панування холодної зброї будь-яка форма задовольняла потреби захисту. Хоча, найраціональнішою все ж являлася округла форма. Вона була характерною для городищ, розташованих на рівній місцевості і навіть для частини нагірних пунктів.

Основою конструкції укріплень тоді являлися дерев'яні зруби, а зрубні кліти могли використовуватися і як своєрідні резервні приміщення для перебування навколишнього населення на випадок кочівницьких вторгнень. Стовпова ж конструкція стін мала допоміжне значення, її також застосовували в екстремальних умовах (наприклад, після пожежі, коли знищувалися зрубні конструкції).

М.П. Кучерою було розглянуто й питання про характер забудови укріплених поселень на території сучасної України та в суміжних районах, а також розміщення на них житлово-господарських комплексів. На особливу увагу заслуговує реконструкція подвірної-рядової забудови, аналогом котрої слід вважати садиб-

* МОЦЯ Олександр Петрович — член-кореспондент НАН України, професор, завідувач відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАН України, oldrus@ukr.net

не планування в давньоруських містах лісової смуги на території сучасних Білорусі і Росії. Подвірньо-рядова (або ж шахово-рядова) забудова в лісостеповій смузі була характерною як для укріплених, так і неукріплених давньоруських поселень. Але в межах укріплень вона була більш компактною. Типи забудови — кільцевий, рядовий, подвірньо-рядовий, неупорядкований — були виділені на основі фрагментарних матеріалів, а тому заслуговують подальшої уваги під час накопичення нових даних.

Сама проблема городищ безпосередньо пов'язана із з'ясуванням ролі оборонного будівництва в історії ранніх слов'ян і Русі, а розміщення ранніх городищ свідчить про те, що кожне літописне плем'я володіло власною укріпленою територією. Пізніше нова держава «Русь» взяла на себе основну зовнішню функцію — захист власних кордонів. Впроваджується новий адміністративно-територіальний поділ державних володінь, споруджуються нові оборонні лінії, виникають нові адміністративно-політичні центри.

Слов'яно-руські укріплення належали до громадської та державної власності. Вони являлися адміністративно-політичними й військовими осередками місцевого й загальнодержавного значення. Але керували ними різного рангу адміністративно-посадові особи, державно-феодална еліта, яка у першу чергу, все ж більше дбала про власні інтереси. Це був основний канал формування на Русі боярських господарств, переходу частини державних укріплень до впливових приватних осіб. З появою укріплень посилюються відмінності у розвитку окремих населених пунктів, виникають нові поселенські структури. І ще одне: самі по собі укріплені пункти не існували. Під їх захистом виникали неукріплені поселення. А судячи з того, що останні у багатьох випадках засновувалися у несприятливих для звичайного заселення умовах (на високих корінних берегах річок і т. п.) якраз інтереси захисту домінували в житті південноруського населення.

Основна зовнішня загроза на півдні Київської Русі походила від войовничих сусідів-кочовиків, частина яких з часом переходила на давньоруський бік і осідала на південних кордонах, зокрема у Пороссі та Посуллі, де у них з'являлися власні укріплені поселення (Кучера, Іванченко 1998). Найтиповішими рисами чорноклобуцьких городищ являються невеликі розміри укріплених майданчиків, незначні за розмірами вали, розташування останніх кількома рядами з напільного боку,

багатоярусне ескарпування схилів з влаштуванням ровів та валів, незначний культурний шар чи навіть повна відсутність як в середині городища, так і зовні біля нього, переважання валів без зрубних конструкцій, випадки членування фортець на дві мініатюрні частини на зразок давньоруського міського дитинця та окружного міста.

Вивчення розмірів урбаністичний центрів східних слов'ян у давньоруську епоху також цікавили згаданого дослідника. Зокрема він встановив, що поселеннями міського типу ставали укріплені пункти площею близько 2,0 га і більше, і лише у виключних випадках вони могли обмежуватися меншими розмірами (Кучера 1984). До цього слід додати ще одне археологічне спостереження: місто завжди мало хоча б дві (як мінімум) укріплені площадки, на відміну від замків та деяких інших специфічних городищ.

Ще одним напрямом наукових інтересів М.П. Кучери стали т. зв. Змійові вали на території Середнього Подніпров'я, котрі в основному були зведені південніше Києва й Переяславля Руського та інших центрів якраз у часи ранньофеодальної монархії на Русі. Згідно легендам, однотипні земляні насипи, що вражали своєю протяжністю, з'явилися в давнину в результаті протистояння між міфічним Змієм та двома сміливцями — Козьмою і Дем'яном, які його перемогли й провели плугом величезну межу, котру Змій не міг переступити. Збудовані вони були у лісостеповій зоні південніше й південно-західніше Києва — на просторі між Дніпром і Тетеревом до Росі та її західних допливів, а також вал вздовж Дніпра і нижньої течії Сули на Лівобережжі загальною протяжністю більш як 950 км.

Легенда легендою, а насправді, в результаті робіт Михайла Петровича та інших дослідників, вдалося встановити, що ці вали являли собою досить складну оборонну споруду із дерева та землі, яка з'явилася в часи Київської Русі (23 поздовжніх вала, котрі увійшли до складу 9 ліній) і були направлені на протистояння із кочівницькими ордами. Останні хвиля за хвилею накочувалися на міста і села слов'ян-землеробів. Вся ця досить складна оборонна система створювалася у кілька етапів: в кінці X — на початку XI ст. — за часів великого князювання Володимира Святославича та Ярослава Мудрого, а також у Пороссі не раніше першої третини XII ст. Приблизні розрахунки показали, що зведення відрізка валу довжиною 1,0 км вимагало трудових затрат 72

чоловік протягом року. Орієнтовно встановлено, що будівництво ранніх валів могло тривати не більше 19 років при участі кожного року в цьому процесі близько 3500 чоловік (Кучера 1987).

Говорячи ж про систему оборони середньодніпровської території в кінці I — на початку II тис. н. е. у цілому, слід відзначити, що оборонні лінії тут діляться на три типи, котрі складаються із:

- Змійових валів і городищ;
- власне Змійових валів;
- власне городищ.

Окрім того, на ділянках без фортець або ж значно віддалених від останніх, як і на найбільш небезпечних напрямках сторожової служби для контролю над місцевістю, використовувалися високі кургани попередніх епох або ж спеціально зведені насипи. У зв'язку з цим слід звернути увагу на повідомлення єпископа Брунона про його прощання із князем Володимиром Святославичем на південному кордоні Русі зі Степом, укріпленому Змійовим валом. Перший із них, пройшовши «довгу загорожу», став на одному горбі («colle»), а інший — на другому (Гильфердинг 1856, с. 9—16).

При цьому також слід відзначити, що оборонні лінії лише із одних городищ (без Змійових валів) споруджувалися як у XI, так і у XII—XIII ст. Ланцюжки ранніх городищ давньоруського часу відомі у чотирьох районах — по правому березі нижньої Десни (окрім самого нижнього її відрізка), правому березі Трубежу, в басейні верхньої течії Сули, по лівому березі середньої й нижньої течії Росі. В інших місцях Середнього Подніпров'я поодинокі городища XI ст. не створюють реальних оборонних ліній. А лінії із городищ кінця XI—XII ст. не створювали одне ціле із такими валами.

І ще одне зауваження, висловлене дослідником в даному аспекті розкриття піднятої теми: якщо виходити із хронології давньоруських городищ, то Змійові вали як на правому, так і на лівому березі Середнього Подніпров'я не виходять за межі поширення укріплених пунктів, заснованих київськими великими князями в X—XI ст., за невеликим виключенням, що супроводжує городища лише цього раннього періоду. Відмінності в характері оборонних ліній — як територіальні, так і хронологічні — слід розглядати у взаємозв'язку з даними історичної географії. А це свою чергу дає змогу більш конкретно встановити місце Змійових валів в системі оборони давньоруської держави (Кучера 1987, с. 176—177).

Ще однією особливістю розглянутих оборонних конструкцій давньоруського часу являлося те, що вони стали якісно новим історичним типом давніх споруд оборонного характеру: адже городища на території сучасної України з'явилися ще в енеоліті, але зведення таких конструкцій могло бути здійснене лише в часи першої державності східних слов'ян (коли можна було сконцентрувати в межах грандіозного проекту велику кількість підданих).

Взагалі, саме за часів Київської Русі вимальовується система охорони прикордонної лінії, спрямована на захист головних державних центрів та її внутрішніх центральних регіонів від зовнішньої загрози, котра практично без істотних змін проіснувала аж до XIX ст. Тоді ж, у киево-руський період, закладаються підвалини системи раннього оповіщення стосовно небезпеки ворожого нападу світловими та димовими сигналами від кордону до центру. У цей же час постають головні завдання прикордонних охоронних структур, що є актуальним і донині — вчасно виявляти пересування ворожих збройних формувань до державного кордону, попередити метрополію про виникнення безпосередньої воєнної загрози, встановити вірогідні маршрути руху атакуючих, вступити з ними в бойовий контакт і своїми діями затримати на час, необхідний для розгортання основних військових сил для надання відсічі супротивнику.

Підтвердження цьому знаходимо і у відносно фрагментарних дослідженнях М.П. Кучери оборонних споруд пізньосередньовічних часів. Для них основною відмінністю стала невелика протяжність, локалізація на певних ділянках місцевості та відсутність у самих насипах дерев'яних конструкцій. Частина із них виникла наприкінці XVII—XVIII ст., а частина не мала оборонних функцій і тому їх слід відносити до межових споруд. Такі пошуки були продовжені (правда, поки що у відносно незначному обсязі) і під час реконструкції козацької прикордонної польової служби у складі відповідних військових структур молодого Російської імперії (Корнієнко 2009).

Важливим стало і те, що вищезгаданому досліднику вдалося локалізувати Змійові вали лише на території Середнього Подніпров'я, відділити їх від Траянових валів на території західноукраїнського регіону. Останні проходили аж до Молдавії в меридіональному напрямку, були зведені в часи раннього залізного віку, але, як і вищерозглянуті, будувалися осілим місцевим населенням у його протистоянні із

кочовиками. Земляні споруди середньовічних часів відомі й на території Болгарії, Польщі, сучасних Татарстану й Чувашії (Кучера 1992).

Протистояння землеробів та номадів прослідковується і на території Кримського півострова де в середньовічний період в степовій зоні панували останні. Зокрема на кордонах Візантійської імперії в V—VI ст. споруджуються як окремі опорні пункти, так і цілі системи, що склалися із сторожових башт, валів, так званих довгих стін, засік, котрі зазвичай називалися «лімесами». Так, вже в часи правління імператора Юстиніана I (527—565 рр.) в Південно-Західному Криму була побудована система «довгих стін», котрі закривали проходи (клістури) в гірські долини. Але тут вони зводилися із каміння, що й зрозуміло для даного регіону, але були за протяжністю набагато меншими ніж вище розглянуті дерево-земляні конструкції (всього 30—35 км завдовжки). Та і у відношенні їх використання на окремих ділянках ще існують різні гіпотези (Пиоро 1990). При цьому слід відзначити й те, що відносно невелика довжина таких стін була притаманною не лише окраїнним візантійським територіям, але й околицям такого «суперміста» як Константинополь. Навколо нього «Довгі стіни» становили зовнішній рубіж оборони столиці на відстані 50 км від самого міста і тягнулися на 50 км від Чорного моря до моря Мармурового, що були побудовані на початку VI ст. н. е. (Свод древнейших... 1991, с. 244).

Цей ряд прикладів можна було б ще довго продовжувати (Велика Китайська стіна та ін.), але у цілому такі масштабні проекти, в першу чергу, фіксували межу двох світів: «...перед нами постає одна із глобальних проблем в історії людства — взаємин різних цивілізацій, які до появи сучасного суспільства відбувались здебільшого на так званих Великих Кордонах — у зонах їхніх довготривалих контактів. Поняття Великого Кордону є одним із найважливіших для розуміння історії людства. Від часу раннього розподілу народів на землеробів і кочівників виник і перший Великий Кордон, схожі риси з яким зафіксовано на кордонах стародавнього Єгипту, північного Китаю, а також на українському Придніпров'ї» — цілком справедливо від-

значає С.А. Лепявко. Він же відмічає і те, що саму теорію Великого Кордону сформулював ще наприкінці XIX ст. американський дослідник Ф. Тернер, і її, можливо, вважати одним із варіантів теорії географічного детермінізму. Земля сучасної України протягом багатьох століть являлася класичною «землею на кордоні» і ключовим у цьому словосполученні є саме слово «кордон» (Історія українського козацтва 2006; Лепявко 2011, с. 78—88).

У цьому контексті розробки М.П. Кучери, який теж відзначав, що: «Довгі загорожі споруджувалися до тих пір, поки існували кочівники» (Кучера 1987, с. 173), відігравали неабияку роль не лише у регіональному відношенні, але й у загальноісторичному плані. Як і його результати вивчення середньовічних укріплених центрів східних слов'ян на півдні їхнього «світу».

Тож, без жодних сумнівів, наукова спадщина Михайла Петровича являється безперечним внеском у вітчизняну історичну науку і завжди буде слугувати як одна із вагомих «цеглин» у подальшому її розвитку.

Гильфердинг А. Неизданное свидетельство современника о Владимире Святославиче и Болеславе Храбром // Русская беседа. — М., 1856. — Т. 1. — С. 9—16.

Давня історія України. — К., Т. 3.

Історія українського козацтва. Нариси в двох томах. Том перший. — К., 2006.

Корнієнко О.М. Прикордонна польова служба Сумського козацького полку в XV—XVIII ст. // Сумська старовина. — 2009. — № XXVI—XXVII. — С. 7—18.

Кучера М.П. Размеры древнерусского города по данным городищ на территории Украинской ССР // Древнерусский город. — К., 1984. — С. 69—72.

Кучера М.П. Змиевы валы Среднего Поднепровья. — К., 1987.

Кучера М.П. «Траянові» вали Середнього Подністрів'я // Археологія. — 1992. — № 4. — С. 43—55.

Кучера М.П., Іванченко Л.І. Особливості городищ Чорних Клобуків Поросся // Археологія. — 1998. — № 2. — С. 100—104.

Кучера М.П. Слов'яно-руські городища VIII—XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. — К., 1999.

Лепявко С.А. Великі кордони українців // Гілея: Науковий вісник. Вип. 52 (спецвипуск). — К., 2011. — С. 78—88.

Пиоро И.С. Крымская Готия. — К., 1990.

Свод древнейших письменных источников о славянах. Том I (I—VI вв.). — М., 1991.

Надійшла 28.09.2017

А.П. Моця

Член-корреспондент НАН Украины, профессор, заведующий отделом древнерусской и средневековой археологии Института археологии НАН Украины, oldrus@ukr.net

ДРЕВНЕРУССКОЕ ОБОРОНИТЕЛЬНОЕ СТРОИТЕЛЬСТВО В ТРУДАХ М.П. КУЧЕРЫ

Михаил Петрович Кучера — известный исследователь древностей эпохи Киевской Руси — на протяжении всей своей научной деятельности, в первую очередь, изучал традиции фортификации автохтонов юга Восточной Европы конца I — начала II тыс н. э. и проводил непосредственные археологические исследования памятников того времени на территории современной Украины. Главным образом, это касалось укреплений урбанизационных центров, а также населенных пунктов более низшего социального ранга. Еще одним направлением его научной деятельности явилось изучение так называемых Змеевых валов — системы дерево-земляных укреплений конца I — начала II тыс н. э. расположенных на землях Среднего Поднепровья на протяжении 950 км в широтном направлении и предназначенных для защиты автохтонов-земледельцев в их противостоянии воинственным кочевникам Северного Причерноморья.

К л ю ч е в ы е с л о в а: городища, валы, укрепления, специфика строительства, Киевская Русь, средние века

Oleksandr P. Motsia

Associate Member of the National Academy of Ukraine, professor, head of the Ancient Rus and Mediaeval Archaeology Department of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, oldrus@ukr.net

ANCIENT RUS DEFENSIVE BUILDING IN WORKS BY M.P. KUCHERA

Mykhailo Petrovych Kuchera, a famous scholar of Kyiv Rus period antiquities, during his whole scientific activity, studied, first of all, fortification traditions of the autochthonous population of the south of Eastern Europe at the end of the 1st and the beginning of the 2nd millennia AD and conducted direct archaeological research at the sites of that period on the territory of modern Ukraine. Above all it concerned the urban centres' defences, as well as lower social range settlements. One more direction in his scientific activity was the study of so called Zmiiv ramparts, a system of wooden and soil fortifications of the late 1st and the early 2nd millennia BC situated on the lands of the Dnipro River middle regions along 950 km in latitudinal direction and aimed in defending the autochthonous agricultural population in their standing against the warlike nomads of the Black Sea north region.

К е y w o r d s: hill-forts, ramparts, defense, building characteristics, Kyiv Rus, Middle Ages.

References

- Davnia istoriia Ukrainy. Kyiv, vol. 3.
- Hilferding A. Neizdannoe svidetelstvo sovremennika o Vladimire Sviatom i Boleslave Khrabrom. *Russkaia beseda*. Moskva, 1856, vol. 1, pp. 9-16.
- Istoriia ukrainskoho kozatstva. Narisy v dvokh tomakh. Tom pershyi. Kyiv, 2006.
- Korniienko O.M. Prykordonna poliova sluzhba Sums'koho kozatskoho polku v XV-XVIII st. *Sumska starovyna*, 2009, no.no. XXVI-XXVII, p. 7-18.
- Kuchera M.P. Razmery drevnerusskogo goroda po dannym gorodishch na territorii Ukrainskoi SSR. *Drevnerusskii gorod*, Kyiv, 1984, pp. 69-72.
- Kuchera M.P. Zmievy valy Srednego Podneprov'ia. Kyiv, 1987.
- Kuchera M.P. «Traianovi» valy Srednioho Podnistrovia. *Arkheolohiia*, 1992, no. 4, pp. 43-55.
- Kuchera M.P. Sloviano-ruski horodyshcha VIII-XIII st. mizh Sanom i Siverskym Dintsem. Kyiv, 1999.
- Kuchera M.P., Ivanchenko L.I. Osoblyvosti horodyshch Chornykh Klobukiv Porossia. *Arkheolohiia*, 1998, no. 2, p. 100-104.
- Lepiavko S.A. Velyki kordony ukrainsiv. *Hileia: Naukovyi visnyk*. Iss. 52 (spetsvypusk). Kyiv, 2011, pp. 78-88.
- Pioro Y.S. Krymskaia Gotiia. Kyiv, 1990.
- Svod drevneishykh pismennykh istochnikov o slavianakh. Vol. 1 (I-VI vv.), Moskva, 1991.